

Przyszłość Kodeksu Prawa Kanonicznego (Kodeks Jana Pawła II czy Franciszka?)

The Future of the Code of Canon Law (The Code of John Paul II or Francis?)

Будущее Кодекса Канонического Права (Кodeкс Иоанна Павла II или Франциска?)

Майбутнє Кодексу Канонічного Права (Кodeкс Івана Павла II чи Франциска?)

KS. TOMASZ GAŁKOWSKI

Dr hab., prof. Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
e-mail: t.galkowski@uksw.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9166-9516>

Streszczenie: Przedmiotem opracowania jest aktualna praktyka prawodawcza w Kościele katolickim, która obfituje zmianami przepisów w Kodeksie Prawa Kanonicznego oraz ustawami wydawanymi poza nim. Autor analizuje racje stojące u podstaw kodeksowej praktyki, pytając o to, czy kodeks jest adekwatną formą dla wyrażenia doświadczenia prawnego wymiaru Kościoła. Dostrzega jego niewystarczalność oraz wskazuje na inne narzędzia, które wyrażałyby jedność zjawiska prawnego w formach właściwych dla wspólnot lokalnych.

Słowa kluczowe: prawo kanoniczne, kodeks, adekwatność, zmiana, legislacja

Summary: The subject of the study is the current legislative practice in the Church, which abounds in changes to regulations of the Code of Canon Law and legal acts issued outside of it. The author analyzes the reasons underlying the code practice, asking whether the code is an adequate form to express the experience of the legal dimension of the Church. He recognizes the code's inadequacy and points to other tools that would express the unity of the legal phenomenon in forms appropriate for local communities.

Key words: canon law, code, adequacy, amendment, legislation

Резюме: Предметом данной статьи является современная законодательная практика в Католической Церкви, которая изобилует изменениями положений Кодекса Канонического Права и законов, изданных вне его. Автор анализирует обоснование практики применения кодекса, задаваясь вопросом, является ли кодекс адекватной формой для выражения опыта правового измерения Церкви. Признается недостаточная эффективность кодекса. При этом автор указывает на другие инструменты, которые позволяют выразить единство правового явления в формах, подходящих для местных сообществ.

Ключевые слова: каноническое право, кодекс, адекватность, изменение, законодательство

Резюме: Предметом дослідження є поточна законодавча практика у Католицькому костелі, яка рясніє змінами положень Кодексу Канонічного Права та законів, виданих за його межами. Автор аналізує обґрунтування практики кодексу, запитуючи, чи є Кодекс адекватною формою для вираження досвіду правового виміру Костелу. Він помічає його недостатність і вказує на інші інструменти, які б виражали єдність правового явища у відповідних для місцевих громад формах.

Ключові слова: канонічне право, кодекс, адекватність, зміна, законодавство

Wstęp

Zjawisko kodyfikacji w Kościele wkroczyło w drugie stulecie, obfitując dotychczas w trzy Kodeksy Prawa Kanonicznego: dwa w Kościele łacińskim (lata 1917 i 1983) oraz jeden wspólny dla wszystkich katolickich Kościołów wschodnich (1990). Rocznicę, zwłaszcza okrągłą, są okazją nie tylko do świętowania, pobudzają również do refleksji nad przyczynami, skutkami, perspektywami przedmiotu i zjawiska, którego dotyczą. Z okazji 100. rocznicy promulgacji Kodeksu Pio-Benedyktyńskiego został zorganizowany przez międzynarodowe stowarzyszenie kanonistów (*Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo*) kongres prawa kanonicznego w Rzymie (4–7 października 2017 r.)¹. Polskie środowisko kanonistyczne uhonorowało 100. rocznicę własnymi konferencjami na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego (9 listopada 2017 r.) czy na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II (18 października 2017 r.), których owocem są publikacje materiałów konferencyjnych². Wraz z upływem kolejnych lat to odniesienie do pierwszego Kodeksu Prawa Kanonicznego będzie prawdopodobnie wyznaczało kolejne spotkania i konferencje. Konferencyjny rytm, określane rocznicami aktów normatywnych, ukierunkowuje jednak na szerszą perspektywę zainteresowań, badań czy rozważań wykraczających poza zagadnienia szczegółowe związane najczęściej z zakresem kodyfikowanej części życia kościelnego. Takim punktem odniesienia może być słuszność, zasadność, przydatność, adekwatność samego aktu normatywnego, jakim jest kodeks jako narzędzie promulgacji obowiązującej w Kościele dyscypliny kanonicznej. Kodeks jest jedynie pewną formą powstałą zgodnie z założeniami, ewoluującą w jej rozumieniu i przystosowaniu, ze swoimi wadami oraz zaletami, nie jedyną w świecie aktów normatywnych. W pewnym momencie historycznym został uznany jako właściwy również do wyrażenia stanu prawnego Kościoła. Przyglądając się motywom wyboru takiego narzędzia, trudno nie dostrzec, że raczej stojące za jego wyborem w przypadku Kościoła łacińskiego w 1917 r. i w 1983 r. były inne. Konsekwencje jednak są takie same w postaci zaistnienia narzędzia przekazu wymiaru prawnego Kościoła w formie kodeksowej. W takiej sytuacji nasuwa się pytanie o spójność formy kodeksowej dla wyrażenia dwóch tak różniących się doświadczeń prawnego wymiaru Kościoła oraz o adekwatność tego narzędzia legislacyjnej

¹ *Diritto Canonico e Culture Giuridiche nel centenario del Codex Iuris Canonici del 1917. Atti del XVI Congresso Internazionale della Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo, Roma 4–7 ottobre 2017*, red. J. Miñambres, Roma 2019.

² *Kodeks Pio-Benedyktyński między tradycją a rozwojem*, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017; *Non nova sed nove – Codex Iuris Canonici 1917 on the Hundredth Anniversary of its Promulgation*, red. K. Burczak, tłum. A. Szczypa, Lublin 2018.

techniki do wyrażenia bogactwa zjawiska prawnego w Kościele. Nie chodzi o zalety i wady samego kodeksu w porównaniu do innych już istniejących czy w przyszłości stworzonych narzędzi legislacyjnych, ale o zagadnienie jego adekwatności do wyrażenia bogactwa zjawiska prawnego w Kościele. W tym celu warto przedstawić motywy i konsekwencje wyboru kodeksu i w ich świetle pokusić się o odpowiedź na przedstawioną powyżej kwestię.

Dodatkową przesłanką podejmowanego zagadnienia jest mniej dostrzegalna, ale bardzo symptomatyczna rocznica. Otóż w 1959 r., 42 lata po promulgacji pierwszego kodeksu, Jan XXIII wraz z zapowiedzią zwołania soboru powszechnego dostrzegł konieczność rewizji istniejącego Kodeksu Prawa Kanonicznego. W tym czasie działalność ustawodawcza papieży praktycznie nie istniała, a cała materia normatywna odnosząca się do Kościoła powszechnego była zawarta w jego kodeksie³. Inne kwestie normatywne w postaci wcześniejszych postanowień papieskich ogłoszonych w odpowiedniej formie zostały dołączone do kodeksu jako obowiązujące. Natomiast w ciągu niespełna czterdziestu lat od promulgacji drugiego kodeksu działalność ustawodawcza papieży w zakresie pozakodeksowym, jak również w materii kodeksowej, jest znaczna⁴. Nie wydaje się, by tę aktywność legislacyjną można było wytłumaczyć ideą przyświecającą Janowi Pawłowi II, by nowy kodeks nie miał charakteru ekskluzywnego, lecz integrował się z innymi źródłami prawodawstwa powszechnego⁵. Z jednej strony mamy do czynienia z pewną stabilnością, która ostatecznie doprowadziła do rozrostu materii legislacyjnej, zwłaszcza w okresie soborowym i po nim, a z drugiej z coraz częstszą interwencją o charakterze derogacyjnym w odniesieniu do kodeksu. W tym czasie obserwujemy dwa różniące się podejścia w stosunku do tej samej legislacyjnej formy w postaci kodeksu. Rodzi się zatem pytanie o założenia przyświecające kodeksowi i efekty jego obecności, skoro w obu sytuacjach kodeksowa legislacja wpływa na różniące się zachowania ustawodawców. Zatem przedstawiona kwestia nie tyle dotyczy samego kodeksu, co jego adekwatności i to nie w odniesieniu do działalności legislacyjnej, bo ta, jak widać, jest w stanie sobie bez kodeksu poradzić, ale w odniesieniu do wyrażenia

³ C. Fantappiè, *Vantaggi e limiti della Codificazione del 1917*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche...*, s. 79.

⁴ Zmiany w przepisach kodeksowych zostały wprowadzone przez kolejnych papieży: Jan Paweł II, *Ad tuendam fidem* (18.05.1989); Benedykt XVI, *Omnia in mentem* (26.10.2009); Franciszek, *Mitis Iudex Dominus Iesus* (15.08.2015), *De concordia inter Codices* (31.05.2016), *Magnum Principium* (31.05.2017), *Episcopalis communio* (15.09.2018), *Communis Vita* (19.03.2019), *Spiritus Domini* (10.01.2021), *Authenticum charismatis* (1.10.2020), *Pascite gregem Dei* (23.05.2021).

⁵ L. Labanca, *Note di storia delle fonti del diritto canonico: dai bullaria ai codici recenti (1983 e 1990)*, *Rivista Cammino Diritto* 2020, nr 4, s. 6, <https://rivista.camminodiritto.it/articolo.asp?id=4903> [dostęp: 22.04.2022 r.].

doświadczenia prawnego Kościoła. Ponadto chodzi o doświadczenie prawne jednego Kościoła katolickiego, które zostało normatywnie wyrażone w postaci dwóch niezależnych kodeksów prawa. Kodeks ma swoich zwolenników i przeciwników, którzy mogą przytaczać argumenty, wskazując jego zalety i wady. Nie chodzi jednak o przrzucanie się argumentami, ale o dostrzeżenie ewentualnych strat i osiągnięć, które się dopełniają. Wskazując na nie, warto sięgnąć najpierw do motywów wyboru kodeksu jako podstawowego źródła poznania prawa kościelnego.

1. Okres przedkodeksowy

Potrzeby uporządkowania szerokiego materiału normatywnego istniejącego w Kościele od czasu redakcji *Corpus Iuris Canonici* w 1580 r. zostały wyrażone podczas I Soboru Watykańskiego. W tym okresie pojawia się ruch na rzecz kodyfikacji prawa, który jednoczy osoby przekonane o konieczności zapobieżenia zaistniałej sytuacji i wyboru odpowiedniego ku temu narzędzia. Pojęcie kodeksu nie było obce kanonistyce. Bliżej mu jednak było do tradycji romańskiej niż napoleońskiej, dla której kodeks był zbiorem wykazującym systematyczną jedność, prostotę, złożość, klarowność⁶. Poprawność prawna dominująca nad treścią normatywnych postanowień kodeksowych nie była bliska dziedzictwu prawnemu Kościoła. Pojęcie kodeksu w szerszym znaczeniu odnosiło do uporządkowanych kolekcji zbiorów⁷. W znaczeniu węższym kodeks bardziej niż zbiorem porządkującym był zbiorem tworzącym prawo, dość często w oparciu o stojące u podstaw kodeksu akceptowane ideologie⁸.

Pomimo braku jednoznacznych określeń metodologicznych co do sposobu uporządkowania obowiązującego materiału prawnego należy stwierdzić, że idee znacznie wykraczały poza dotychczas znaną i stosowaną praktykę legislacyjną, skoro ona sama stanowiła punkt krytycznego odniesienia dla dostrzeganej konieczności zmian. Druga połowa XIX w. potwierdza, że idee kodeksowe w nowym znaczeniu przenikały do legislacyjnych „produktów” papieskich i kurialnych tego okresu. Promulgowane Konstytucje apostolskie (Pius IX, *Apostolicae Sedis*, 1869; Leon XIII, *Officiorum ac munerum*, 25.01.1897; Pius X, *Conditae a Christo*, 8.10.1900) oraz

⁶ R. Sobański, *Nauki podstawowe prawa kanonicznego*, t. 1. *Teoria prawa kanonicznego*, Warszawa 2001, s. 35.

⁷ F. De Gregorio, *Lo studio del diritto canonico. Dalla ordinazione culturale alla codificazione autoritativa*, t. 1, Torino 2018, s. 119–146.

⁸ L. Cavalaglio, *Il CIC 1917 e le codificazioni europee: eccezionalità o specialità*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche...*, s. 132.

Instrukcje (Święta Kongregacja ds. Biskupów i Zakonników, *Instrukcja* 11.06.1880), poprzez które papieże reformowali obowiązujące prawo w ściśle określonym przedmiocie, stanowiły ujednolicone teksty o charakterze tematycznych obszarów kodeksowych czy kodeksów w danej materii⁹. Prokodyfikacyjne tendencje odzwierciedlały się w prywatnych opracowaniach obowiązującego w Kościele prawa (Gaspard De Luis, *Codex canonum Ecclesiae Catholicae*; Emanuele Colomiatti, *Codex iuris pontifici seu canonici*; Albert Pillet, *Ius canonicum generale distributum in articulos*)¹⁰.

Wyrazem tendencji zmierzających ku unifikacji prawa było utworzenie w 1853 r. w ramach Kongregacji Rozkrzewiania Wiary sekcji odpowiedzialnej za katolickie Kościoły wschodnie oraz formowanie się stałych struktur kościelnych na terenach misyjnych, zwłaszcza amerykańskich, które przechodziły z dotychczas obowiązującego je prawa misyjnego pod jurysdykcję Kongregacji Rozkrzewiania Wiary i prawodawstwa powszechnego. Niewątpliwie nowe sytuacje prawne wymagały nowych rozwiązań. Trudno było bowiem polegać na dotychczas istniejących, które okazywały się nieadekwatne bądź tak rozproszone, że ocena ich obowiązywalności nastęrczała niemałych kłopotów nawet wtajemniczonym.

Dostrzegalna konieczność reformy prawa Kościoła była niezbędna wobec szerzących się wewnątrz niego ruchów episkopalnych, gallikańskich i józeffińskich, znacznie osłabiających pozycję papieską i stanowione przez niego prawo. Pozycja prawna Kościoła była marginalizowana przez tworzące się państwa liberalne, które nie uznawały charakteru prawnego norm istniejących w Kościele¹¹. Kościół stanął wobec konieczności obrony prawnego charakteru własnego prawa i wybrał ku temu drogę analogiczną do prawodawstwa państwowego. Jej owocem była koncepcja *ius publicum ecclesiasticum* oraz właściwa forma, w tym czasie powszechnie stosowana – kodeks prawa. Jednak w przypadku kodeksu raczej stojące za jego wyborem sięgały wewnętrznej sytuacji Kościoła, który nie kierował się chęciami naśladowania prawodawstwa państwowego.

Dodatkowym motywem sięgnięcia po racje wewnętrzne był nowy zakres prawnej regulacji, ograniczający się jedynie do spraw własnych Kościoła. Sfera świecka pozostawała domeną prawa państwowego¹². Dostrzegalne na poziomie prawnym zalety kodeksowych regulacji osłabiały tym samym motywy wskazujące na podłoże ideologiczne ówczesnych kodeksów (filozofia oświeceniowa na wskroś

⁹ P. Gherri, *Canonistica. Codificazione e metodo*, Città del Vaticano 2007, s. 67.

¹⁰ W. Uruszczak, *Kodeks prawa kanonicznego z 1917 r. na tle innych kodeksów prawa w Europie od końca XVIII do początku XX wieku*, w: *Kodeks Pio-Benedyktyński...*, s. 37.

¹¹ P. Gherri, *Canonistica. Codificazione...*, s. 66.

¹² A. Vetulani, *Codex iuris canonici*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, t. 3, red. R. Naz, Paris 1942, kol. 909–935.

indywidualistyczna) czy też względy polityczne (unifikacja norm i ich władczy charakter wobec jednostek i wspólnot)¹³.

2. Okres kodeksowy

Dyskusja dotycząca formy, w jakiej miała się dokonać reforma prawa kanonicznego, ponownie powróciła na początku XX w.¹⁴ Ostateczne rozwiązanie znalazła w osobistej decyzji Piusa X, która pozwala na odczytanie katolickiej koncepcji kodeksu prawa kanonicznego. Tym samym papież odsuwa na bok obawy o charakterze politycznym i ideologicznym, wpływające na dotychczasową niechęć do kodeksu w ujęciu jemu współczesnym. Można jednak w papieskiej decyzji dostrzec również racje wykraczające poza obszar kościelnych regulacji. Przyjęcie kodeksu wprowadzało prawo kościelne na nowe poziomy dyskusji w obrębie rozwijających się nauk prawnych. Dużą w tym zasługą świeckich kanonistów włoskich (Vincenzo Del Giudice, Pietro Fedele, Pietro Agostino d'Avack), których naukowe zainteresowania prawem kanonicznym pozostawiły w tyle podejście praktyczne kanonistów będących jednocześnie osobami duchownymi. Dla tych ostatnich nauka prawa kanonicznego w oparciu o watykańskie wytyczne czy praktyczne potrzeby Kościoła ograniczające się do kurii, sądów i kościelnej administracji sprowadzała się do wyjaśnienia obowiązujących w Kościele norm prawnych celem ich należytego przestrzegania¹⁵.

Decyzja kodyfikacyjna Piusa X stawiała sobie inny cel, który był wpisany w jego troskę o odnowę Kościoła – zgodnie z jego biskupim zawołaniem „odnowić wszystko w Chrystusie”¹⁶ – w jego niezależności od zewnętrznych wpływów i interwencji (*ad extra*) oraz duszpasterską odnowę (*ad intra*) przy jednoczesnym

¹³ C. Fantappiè, *Storia e significato del Codice pio-benedettino*, w: *Kodeks Pio-Benedyktyński...*, s. 48–49.

¹⁴ Propozycje dotyczące formy nowego prawa kanonicznego zostały wyrażone przez ich zwolenników podczas spotkania kardynałów 3 marca 1904 r., na którym kardynał Pietro Gasparri informował o projektach reformy i kodyfikacji prawa kanonicznego. Zarysowały się wówczas dwa skrajne stanowiska: nowa kolekcja, modyfikująca, kompletująca dotychczas obowiązujące prawo (kardynał Mariano Rampolla) oraz kodyfikacja na wzór ówczesnych państw (kardynałowie Antonio Agliardi, Casimiro Gennari, Vincenzo Vannutelli). Stanowisko pośrednie wskazywało na możliwość jednoczesnej kompozycji nowej kolekcji prawa oraz kodeksu (kardynałowie Rafael Merry del Val, Felice Cavagnis). Zob. Ch. Minelli, *Pio X e l'avvio del processo di codificazione*, Stato, Chiese e Pluralismo Confessionale 2013, nr 33, s. 13, https://www.statoechiese.it/images/uploads/articoli_pdf/minelli.m_pio_x_2.pdf?pdf=pio-x-e-lavvio-del-processo-di-codificazione [dostęp: 22.04.2022 r.].

¹⁵ P. Erdő, *Introductio in historiam scientiae canonicae. Prenotanda ad Codicem*, Roma 1990, s. 151–154.

¹⁶ M. Nacci, *La codificazione piano-benedettina tra „peculiarità strutturali” e „cultura giuridica”*, Prawo Kanoniczne 2018, t. 61, nr 3, s. 173–174.

nadzorze organów centralnych Kościoła nad lokalnymi. Papieskie zamiary wpiśwały się w koncepcję *ius publicum ecclesiasticum*, która pozwalała mu z jednej strony na wzmocnienie kościelnej świadomości niezależności Kościoła w stosunkach zewnętrznych, a z drugiej strony sprzyjała wprowadzeniu rozwiązań, które przyczyniały się do rozwoju życia wiernych także w tych obszarach, w których prawo dotychczas nie odgrywało dominującej roli (liturgia, katecheza, życie sakramentalne)¹⁷. Integracja życia wiernych za pomocą przepisów prawa wymagała jasności i jednoznaczności sformułowań, jak również możliwości ich poznania w dostępnej i skondensowanej, prowadzącej ku pewności formie. Bieżące potrzeby Kościoła wymagały, zdaniem papieża, precyzyjnych norm w zakresie kościelnej dyscypliny, w nauczaniu i studium prawa kanonicznego, w administrowaniu Kościołem lokalnym, a także w wykonywaniu sprawiedliwości¹⁸.

Kodeks jako nowe narzędzie normatywne, ukazujące owoce reformy prawa w Kościele, był osobistym wyborem Piusa X, który tym samym jeśli nie rozwiązał, to z pewnością wyciszył spory dotyczące możliwych form regulacji prawnych. Papieskie postanowienie wytyczyło drogę przyszłej regulacji prawnej w odniesieniu do jej metody (kodyfikacja) oraz ostatecznego rezultatu (kodeks). Papież wskazał, że należy zrehabilitować prawo Kościoła tak, by stanowiło jeden system współistniejących ze sobą, ale nie wykluczających się praw. Narzędziem tego systemu miał być kodeks zawierający w sobie całe prawo Kościoła¹⁹.

Nowa forma w swym zewnętrznym wyrazie znacznie oddaliła się od wcześniejszych form prawodawczych, ale z pewnością z nimi nie zerwała w sposób absolutny. Kodeks pozostawił za sobą dotychczasową metodę dekretów, bazującą na rozwiązywaniu przypadków szczegółowych na rzecz abstrakcyjnie i generalnie ujętych sytuacji prawnych. Te jednak nie są jakimiś konstruktami logicznymi w czystej postaci, lecz wykazują odniesienie do konkretnych sytuacji kościelnych, które nabierają charakteru generalnego i abstrakcyjnego.

W układzie materiału kodeksowego z łatwością można odczytać inspiracje *Institutiones Iuris Canonici* Lancelottiego bardziej niż odniesienie do rzymskiego podziału na *personae – res – actiones*²⁰. W odróżnieniu od ówczesnych kodeksów, w kościelnym kodeksie zostały zachowane związki z poprzedzającym prawem, wskazujące na ciągłość regulacji prawnych wyznaczanych nie tylko przez konkretne sytuacje, ale przede wszystkim przez podstawowe więzi łączące wierzących i jedną wspólnotę, którą tworzą. Kodeks pozostał otwarty na dotychczasowe osiągnięcia

¹⁷ P. Gherri, *Canonistica. Codificazione...*, s. 73–74.

¹⁸ Tamże, s. 78.

¹⁹ Ch. Minelli, *Pio X e l'avvio...*, s. 7.

²⁰ R. Sobański, *Szkoły kanonistyczne*, Warszawa 2009, s. 43.

kanonistyki, integrując w sobie aktualność konkretnych sytuacji wymagających prawnych regulacji z zasadami prawa, słuszością kanoniczną, stylem i praktyką rzymskiej kurii czy też stałą i niewzruszoną opinią uczonych.

Zewnętrzne elementy wskazujące na ciągłość w odrębności wyrazu kościelnego doświadczenia prawnego wynikają z wewnętrznej siły porządku kościelnego, na co również zwrócił uwagę papież Pius X. Podkreślił, że kościelna dyscyplina nie może być w pełni uporządkowana i dawać poczucia pewności postępowania, jeśli rozwiązania normatywne nie będą precyzyjne, usuwające możliwe wątpliwości. Nie można tego jednak osiągnąć, polegając jedynie na kodeksowej formie prawa. Pius X wskazuje, że jest to możliwe do osiągnięcia, gdy zostanie zachowana wewnętrzna logika nakazu prawnego, sięgająca Tomaszowej definicji ustawy jako rozumnego rozrządzenia dla dobra wspólnego. *Rationabilitas*, na którą wskazuje Pius X, rozumiana jako *recta ratio naturae congruens* czy następnie jako zgoda pomiędzy rozporządzeniem ludzkim a prawem boskim, pozwala na zachowanie elastyczności kościelnego prawodawstwa oraz adaptacyjnych umiejętności do konkretnych sytuacji²¹. Papież uważa, że odpowiednim środkiem dla wyrażenia racjonalności prawnego nakazu jest forma kodeksowa, gdyż kodyfikacja jest w stanie uporządkować i wyjaśnić całokształt materiału normatywnego, a w jego ramach prawodawcze rozrządzenia²².

Z perspektywy czasu i dokonanych ocen wskazuje się na zalety i wady nie tyle samego procesu kodyfikacyjnego, co jego ostatecznego rezultatu – kodeksu. Kodeks nie jest bezbłędnym odzwierciedleniem założeń stojących u podstaw procesu. Musi się liczyć z ograniczeniami narzuconymi formalnymi wymogami, politycznymi i ideologicznymi uwarunkowaniami, a także osiągnięciami nauki prawa i sztuki prawodawczej oraz umiejętnościami przełożenia doświadczenia prawnego na język generalny i abstrakcyjny. Nie można traktować kodeksu w kategoriach strukturalnego sukcesu, jak wyrażali się o nim chociażby Artur Vermeersch i Joseph Creusen, uważając kodeks za osiągnięcie, dzięki któremu prawo kanoniczne osiągnęło swoją stałość, pewność i jednolitość²³. Nasuwa się pytanie o to, czy stałość, jedność, jednolitość prawa są wartościami, którym można podporządkować bogactwo doświadczenia prawnego we wspólnocie kościelnej. W dużej mierze odpowiedź uzależniona jest od stanu wiedzy na temat Kościoła i samego prawa. Zderzenie się koncepcji Kościoła jako wspólnoty doskonałej, o której doskonałości miało świadczyć odniesienie do państwa i jego prawa z ideą racjonalności porządku kościelnego, nie daje pewności przewagi założeń nad ich faktycznym urzeczywistnieniem. Zwrócił na to uwagę Stephan Kuttner

²¹ Ch. Minelli, *Rationabilitas e codificazione canonica. Alla ricerca di un linguaggio condiviso*, Torino 2015, s. 1–21.

²² Tamże, *Pio X e l'avvio...*, s. 11.

²³ A. Vermeersch, J. Creusen, *Epitome Iuris canonici cum commentariis*, t. 1, Mechliniae 1949, s. 60.

w 50. rocznicę promulgacji kodeksu, wskazując, że wpisał się on w serię cywilnych kodyfikacji XX w.²⁴ Przejął z nich to, co stało się podstawą zarzutów: wytwór racjonalistycznej myśli, logiczną perfekcją oddalającą kodeks od kontaktu z rzeczywistością Kościoła, nie zawsze udane posługiwanie się precyzyjnymi pojęciami prawnymi, tworzenie absolutnie jasnych sytuacji prawnych, wyabstrahowane i dalekie od konkretnych sytuacji życiowych, oparte na kodeksie orzecznictwo sądowe²⁵.

Idea racjonalności, stojąca u podstaw założeń normatywnych, nie gwarantuje równomiernego dostrzeżenia wielu sytuacji wszystkich wierzących, zwłaszcza gdy na Kościół patrzy się w perspektywie administracyjnej, analogicznie do organizacji państwowej koncentrującej rozwiązania prawne wokół pełniących administracyjne funkcje. Te nie wymagają regulacji sięgających poza techniczne rozwiązania gwarantujące stabilność kościelnej struktury, odpowiadającej za jedność wyznania wiary. Prawo kanoniczne zostało niejako zamknięte w zorganizowanym systemie prawnym, rozciągniętym na cały Kościół. Europejski model legislacyjnej praktyki stał się modelem dla odzwierciedlenia doświadczenia prawnego kościelnej wspólnoty.

Kodeks miał swoich zwolenników, zwłaszcza w jego pierwszym okresie. Z pewnością dzięki niemu prawo kanoniczne weszło na stałe w obszar zainteresowania nauk prawnych, a sam Kościół osiągnął swój cel na płaszczyźnie kontaktów międzynarodowych, gdzie nie musiał starać się o swoje prawo. Mając kodeks, mógł być traktowany na równi z innymi podmiotami prawa. Jednak zamiarem papieża Piusa X było odnowienie dyscypliny kościelnej dzięki sprawnemu i użytecznemu kodeksowi w ręku – i wydaje się, że ten takim pozostał. Motywacje prawne stojące u podstaw wyboru kodeksowej formy okazały się przeważające nad politycznymi. Kodeks miał za zadanie przede wszystkim zagwarantować stałość kościelnego prawa jako podstawy pewności normatywnych rozwiązań i w konsekwencji ujednolicenia zachowań oraz wprowadzenia jednorodnej dyscypliny²⁶. Zarzucano mu, że stworzył sztywny system zakazów i nakazów interpretowanych na korzyść hierarchii odpowiedzialnej za kościelną dyscyplinę²⁷. Grono przeciwników kodeksowych rozwiązań powiększało się wraz z rozwojem nauk teologicznych i szerszym spojrzeniem na Kościół, zwłaszcza pod wpływem soborowej eklezjologii. Niechęć do kodeksu była konsekwencją szerszego spojrzenia na prawo kościelne dostrzegane w naturze i tajemnicy Kościoła. Kodeks padł niejako ofiarą takiego podejścia, co wraz z koniecznością nowych regulacji przyczyniło się do jego rewizji.

²⁴ S. Kuttner, *The Code of Canon Law in Historical Perspective*, *The Jurist* 1968, t. 28, s. 129–148.

²⁵ R. Sobański, *Nowa kodyfikacja jako zjawisko kościelne (Dyskusja przed promulgacją nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego)*, *Prawo Kanoniczne* 1983, t. 26, nr 1–2, s. 3.

²⁶ C. Fantappiè, *Chiesa romana e modernità giuridica*, t. 2. *Il Codex Iuris Canonici*, Milano 2008, s. 677–678.

²⁷ Tenże, *Storia e significato...*, s. 60.

Po czterdziestu latach pewnej stabilności kodeks już w trakcie II Soboru Watykańskiego musiał zmierzyć się z nowymi rozwiązaniami prawnymi. Zmiany niezbędne w obecnym kodeksie nie muszą czekać. Są one podstawą do stwierdzenia nie tyle o nieużyteczności formy kodeksowej, co raczej potrzeby przemyślenia jej na nowo. Prawo się zmienia i będzie się zmieniać. Kwestia, na którą zwraca się już uwagę, dotyczy formy obecności prawa w postaci kodeksu w jego współczesnym znaczeniu. Podobnie jak Pius X „wymyślił” kodeks katolicki w opozycji do kodeksów państwowych, tak warto ponownie spojrzeć na sam kodeks i wskazać nie tyle na jego niedociągnięcia czy braki, ale na obszary doświadczenia prawnego Kościoła, które w takiej formie kodeksu się nie mieszczą.

3. Niewystarczalność kodeksu

Zapowiedziana przez Jana XXIII reforma prawa kościelnego została ukierunkowana ku reformie kodeksu. To przekonanie wyrażają ustanowione na Synodzie Biskupów w 1967 r. zasady, które winny kierować tą reformą. Pięćdziesiąt lat po promulgacji pierwszego kodeksu nadal istniało przekonanie, że pozostaje on podstawową formą prawa kościelnego. Chodziło jedynie o jego odnowę. Jednak jeszcze przed samą promulgacją kodeksu nie brak było głosów, które wskazywały na jego zbyt wczesne pojawienie się w Kościele. Nie były to opinie wyrażające tęsknotę za starym kodeksem, lecz dostrzegające, że wiele problemów natury eklezjologicznej wymaga jeszcze rozwiązań. W obecnym stanie nie mogą być podstawą normatywnych rozwiązań²⁸. Powyższe stwierdzenia zdają się być właściwe w kontekście przeprowadzanych rozważań. Rozwiązania normatywne zawarte w kodeksie są wypadkową wymiaru prawnego relacji konstytuujących wspólnotę wierzących, ale i zachowań podejmowanych pod wpływem czy to charyzmatów, czy też przepisów prawa. Specyfiką kodeksowych rozstrzygnięć normatywnych jest pewna stałość i uniwersalność. Te dwa wymiary zdają się stać w opozycji do bogactwa życia kościelnego, ale również do wymagających stałego namysłu i pełniejszego poznania zagadnień natury eklezjologicznej. Czy zatem w takiej sytuacji kodeks w formie, w jakiej istnieje od ponad 100 lat, jest optymalną formą kościelnych regulacji prawnych? Czy nie odczuwa on wpływów pozytywistycznego myślenia w stanowieniu i stosowaniu prawa? Czy drobiazgowość przepisów wpłynie na rozwój kanonistyki, prowokując do dogmatycznego i mało rozwojowego dla nauki podejścia do prawa? Czy osoby

²⁸ R. Sobański, *Nowa kodyfikacja...*, s. 10.

stosujące prawo wyjdą poza prowadzenie przez kodeks za rękę, sięgając odważnie do świadomości Kościoła i eklezjologii, a przy tym do długiej tradycji prawnej odzwierciedlającej żywy organizm wspólnoty wiary? Wobec postawionych pytań kodeks wydaje się prostym rozwiązaniem, gdyż nie trzeba szukać na nie odpowiedzi. Ale dość duża liczba zmian wprowadzonych do kodeksu (w tym jedna cała nowa księga!) oraz ciąg powstających ustaw okołokodeksowych pozwalają stawiać pytania nie tyle o sensowność, co o adekwatność tego normatywnego rozwiązania. Rozwiązania prawne dobre w zamiarach i mające zapobiec dezintegracji wspólnoty kościelnej okazują się czasem przynosić efekt odwrotny²⁹.

W przeciwieństwie do założeń przyświecających kardynałowi Pietro Gasparriemu, który chciał, by kodeks stanowił pewien etap zamknięty, konsolidujący w sobie całe prawo Kościoła, dopuszczając ewentualne zmiany w przyszłości w postaci ponownej promulgacji w całości nowego kodeksu, założenia przyświecające Janowi Pawłowi II były zgoła inne³⁰. Intencje prawodawcy można poznać ze *Wstępu* do Kodeksu Prawa Kanonicznego, w którym czytamy: „jeśli jednak z powodu zbyt szybkich zmian współczesnej społeczności ludzkiej, pewne rzeczy już w czasie ustanawiania prawa stały się mniej doskonałe i w konsekwencji będą wymagać nowej rewizji, Kościół jest wyposażony w takie bogactwo sił, że nie inaczej jak w minionych wiekach będzie zdolny znaleźć drogę do ponownego odnowienia prawa swojego życia”³¹. Cechą nowego kodeksu w przeciwieństwie do poprzedniego jest jego otwartość na dynamizm życia wspólnoty kościelnej oraz na jego nowe regulacje tak, by kodeks „rodził taki porządek społeczności kościelnej, który – przyznając główne miejsce miłości, łasce i charyzmatom – jednocześnie ułatwiałby ich uporządkowany postęp w życiu czy to społeczności kościelnej, czy to poszczególnych ludzi, którzy do niej należą”³². Proces rewizji kodeksu, na co wskazują dokonywane w nim zmiany, trwa nieustannie. Nie niweczy dzieła, które zostało zapoczątkowane i pomimo wszelakich prób odzwierciedlenia prawnego wymiaru wiary w kodeksowej formie pozostaje gotowy na coraz bardziej adekwatne formy ułatwiania uporządkowanego postępu w życiu chrześcijańskim. Wątpliwości dotyczą tego, czy poza tradycyjnym odniesieniem do kodeksu ów zbiór pozostaje jeszcze kodeksem.

²⁹ Jako przykład może posłużyć List apostolski motu proprio Franciszka *Traditionis custodes* (16.07.2021), w którym papież wyjaśnia motywy wprowadzenia liturgii zgodnej z mszałem Piusa V (wydanym ponownie przez Jana XXIII w 1962 r.) oraz jej aktualnego ograniczenia do działań zgodnych z wprowadzonymi przez niego przepisami.

³⁰ G. Feliciani, *La codificazione per la Chiesa latina: attese e realizzazioni. Dobbiamo tornare agli Decretali?*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche...*, s. 213–214.

³¹ *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks Prawa Kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984, s. 37.

³² Jan Paweł II, Konstytucja Apostolska *Sacrae Disciplinae Leges*, w: *Codex Iuris Canonici...*, s. 12–13.

Nie wszystko w Kościele da się wytłumaczyć, odwołując się do jego tradycji, w tym tradycji prawnej.

4. Punkty odniesienia nowych propozycji

Spostrzeżenia dotychczas przedstawione nie odnoszą się do kwestii normatywnych rozwiązań szczegółowych zawartych w kodeksie ani do odpowiedniego przeniesienia na język kanonistyczny soborowej eklezjologii. Punktem odniesienia jest sama idea kodyfikacji prawa Kościoła, która w jej ostatecznym rezultacie w postaci kodeksu w jego obecnej formie nie jest w stanie zadowalająco wyrazić kodeksowych charakterystyk w perspektywie techniczno-prawnej czy też zagwarantować w miarę stały i przewidywalny sposób organizacji społecznego życia wspólnoty wiernych. Normatywne rozwiązania zawarte w kodeksie mogą prowokować wrażenie ich tymczasowości ze szkodą dla głębszego wniknięcia w ducha prawa oraz zasad przyświecających prawodawcy. Czy obowiązujący kodeks jest jeszcze kodeksem Jana Pawła II czy również Benedykta XVI i Franciszka? Wielość wprowadzonych zmian utrudnia nie tyle jego studium, co raczej poznanie. Zamierzeniem Jana Pawła II było, by kodeks był dostępny, poznawany i przestrzegany. Trudno sobie wyobrazić przestrzeganie prawa, gdy nie jest ono znane lub jeśli jego poznanie pozostaje domeną „fachowców”. Obecna sytuacja jest okazją do promulgacji znowelizowanego tekstu kodeksu. Takie przedsięwzięcie stanowiłoby z pewnością nowość praktyki prawodawczej. W przeciwnym razie pozostaje żmudne zadanie oparte na schemacie wytnij–kopiuj–wklej!

Kościół katolicki posiada obecnie dwa Kodeksy Prawa Kanonicznego oraz wiele innych aktów normatywnych istniejących poza nimi, co świadczy o tym, że kodeks, chociaż jest najważniejszym aktem normatywnym regulującym dyscyplinę życia chrześcijańskiego w Kościele, trudno traktować jako akt podstawowy. Z tego powodu podnoszone są propozycje innych rozwiązań prawnych. Obecna sytuacja dość szybkich zmian dokonywanych w kodeksie przypomina problemy, które wyłoniły się w okresie soborowym i po nim w związku z nieustannym pojawianiem się nowych dokumentów normatywnych. Podczas Synodu Biskupów poświęconemu ewangelizacji w 1974 r. kardynał Pericle Felici zaproponował, by w oczekiwaniu na nowy kodeks nastąpił powrót do praktyki prawodawczej epoki dekretów. Jego propozycja nie była skierowana przeciwko powstającemu nowemu kodeksowi, lecz miała na celu przynajmniej prowizoryczne, ale skuteczne rozwiązania w ówczesnej sytuacji prawnej, w której pewność prawna została wystawiona na próbę.

Poszukiwania rozwiązań w postaci chęci zdefiniowania ustawy nie przyniosły ostatecznych rezultatów³³. Dwa lata po wspomnianym Synodzie pojawiły się propozycje promulgacji poszczególnych już przygotowanych części kodeksu na wzór promulgowanych przez Piusa XII dyspozycji prawnych dla katolickich Kościołów wschodnich. Propozycja napotkała na prawie jednomyślne odrzucenie. Podobny skutek odniósł inny pomysł nieustannego przystosowywania kodeksu do nowych sytuacji³⁴. Kodeksowa idea stałości, niezmienności, unifikacji, systematyzacji pięćdziesiąt lat wstecz była silna i prawie jednomyślna. Nie wytrzymała jednak próby czasu, o czym świadczą aktualne zmiany w kodeksie.

Obecna sytuacja prawodawcza Kościoła jest wypadkową trzech zjawisk, na które zwraca uwagę Carlo Fantappiè³⁵. Po pierwsze jest nią kryzys modelu kodyfikacyjnego, który dosięgnął Kościół znacznie później niż wspólnoty państwowe, co obrazują nieustanne zmiany kodeksowych przepisów, ale również okołokodeksowa działalność prawodawcza o charakterze uniwersalnym. Konsekwencją tego stanu jest zerwanie ciągłości źródeł prawa, dla których kodeks stanowił jedyne i wyłączne źródło, oraz nowe problemy wynikające z konieczności dokonywania uzgodnień pomiędzy źródłami prawa kodeksowego i istniejącymi poza nim. Wynika to również z pewnego sposobu postępowania papieża Franciszka, którego działalność prawodawcza w odniesieniu do promulgacji nowych aktów normatywnych przybiera różne formy poprzedzone niejako procesowym i opartym na doświadczeniu oczekiwaniach i reakcji sposobem tworzenia prawa. Mamy do czynienia z przejściem od jednolitego modelu prawodawczego do wielopostaciowego, którego efekty nie sprzyjają pewności prawnej i harmonizacji źródeł prawa.

Drugie obserwowane zjawisko na polu techniki prawodawczej i jedności systemu prawa wynika z Franciszkowego podejścia do kwestii decentralizacji Kościoła i większej samodzielności Kościołów partykularnych. Dotychczasowe prerogatywy papieskie i kurialne stają się udziałem Kościołów partykularnych i konferencji episkopatów, co wiąże się z koniecznością dookreślenia przysługujących kompetencji i zharmonizowania ich działalności w jednym systemie prawnym Kościoła powszechnego.

Trzecim zjawiskiem w ramach Kościoła powszechnego jest istnienie dwóch kodeksów, z czym wiążą się kwestie instytucjonalnych, doktrynalnych, duchowych, prawnych uzgodnień pomiędzy wiernymi przynależącymi do różnych rytów Kościołów wschodnich oraz pomiędzy nimi a wiernymi Kościoła łacińskiego. Z tego

³³ T. Gałkowski, *Dylematy wokół ustawy kanonicznej (II) – bonum commune czy communionis*, Prawo Kanoniczne 2015, t. 58, nr 4, s. 43–45.

³⁴ G. Feliciani, *La codificazione...*, s. 217–218.

³⁵ C. Fantappiè, *Per un cambio di paradigma. Diritto canonico, teologia e riforme nella Chiesa*, Bologna 2019, s. 179–184.

powodu wysuwane są propozycje jednego wspólnego kodeksu dla wszystkich wiernych katolików, a nie tylko wiernych Kościołów wschodnich, co w znacznej mierze mogłoby przyczynić się do eliminacji problemów natury legislacyjnej³⁶.

Zakończenie

Kodeks Prawa Kanonicznego wpisał się w historię kościelnej praktyki prawodawczej i spełnił swoją rolę w momencie, w którym powstał. Pomimo dostrzeganych i ciągle podnoszonych trudności związanych z tą formą prawnych regulacji, zwłaszcza w odniesieniu do konkretnych rozwiązań prawnych w nim zawartych, spełnia swoją rolę jako znak jedności – katolickości – Kościoła. W dużej mierze jest użyteczny w swoich jednoznacznych, konkretnych sformułowaniach, przystępnych dla wiernych. Nie oznacza to jednak, że eliminuje problemy zasadnicze związane z pewnością prawną, której osiągnięcie było stawiane za cel przy opracowywaniu pierwszego kodeksu. To pozwala zastanawiać się i wysuwać pewne propozycje dotyczące innych form prawnych, dzięki którym będzie mogła wyrazić się jedność Kościoła powszechnego, uwzględniająca jedność w wielości, zabezpieczająca identyczność i odzyskująca elastyczność. C. Fantappiè proponuje formę kodeksu zawierającego pewne stabilne i niewzruszalne zasady (kodeks ramowy), w oparciu o które Kościoły lokalne będą mogły stanowić własne prawo, integrując je z prawem powszechnym, odzyskując jednocześnie dla prawnego wymiaru Kościoła elementy charakterystyczne dla życia jednostkowego i wspólnotowego na poziomie Kościołów partykularnych (praktyki, zwyczaje, prawa partykularne)³⁷. Autor podkreśla, że rolę takiej formy prawodawczej mógłby spełnić *Corpus Concilii* wraz z *Novum Corpus iuris*, które wspólnie integrowałyby teologiczny i prawny wymiar Kościoła zapoznany w kodyfikacji Pio-Benedyktyńskiej. Co więcej, uważa, że w dzisiejszej świadomości ekumenicznej taki zbiór mógłby również integrować wiele kwestii ekumenicznych, które doczekały się rozwiązania, a w przyszłości również regulować dyscyplinę międzykonfesyjną w oparciu o wspólne zasady kanoniczne³⁸.

³⁶ G. Incitti, *Quale concordanza tra i Codici? Ancora su un progetto di „Lex Ecclesiae Fundamentalis”*, w: *La costante sollecitudine per la concordanza*, red. G. Incitti, Città del Vaticano 2018, s. 35.

³⁷ C. Fantappiè, *Per un cambio di paradigma...*, s. 184.

³⁸ Tamże, s. 187.

Bibliografia

- Cavalaglio L., *Il CIC 1917 e le codificazioni europee: eccezionalità o specialità*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche nel centenario del Codex Iuris Canonici del 1971. Atti del XVI Congresso Internazionale della Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo, Roma 4–7 ottobre 2017*, red. J. Miñambres, Roma 2019.
- Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks Prawa Kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984.
- Erdö P., *Introductio in historiam scientiae canonicae. Prenotanda ad Codicem*, Roma 1990.
- Fantappiè C., *Chiesa romana e modernità giuridica*, t. 2. *Il Codex Iuris Canonici*, Milano 2008.
- Fantappiè C., *Per un cambio di paradigma. Diritto canonico, teologia e riforme nella Chiesa*, Bologna 2019.
- Fantappiè C., *Storia e significato del Codice pio-benedettino*, w: *Kodeks Pio-Benedyktyński między tradycją a rozwojem*, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017.
- Fantappiè C., *Vantaggi e limiti della Codificazione del 1917*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche nel centenario del Codex Iuris Canonici del 1971. Atti del XVI Congresso Internazionale della Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo, Roma 4–7 ottobre 2017*, red. J. Miñambres, Roma 2019.
- Feliciani G., *La codificazione per la Chiesa latina: attese e realizzazioni. Dobbiamo tornare agli Decretali?*, w: *Diritto Canonico e Culture Giuridiche nel centenario del Codex Iuris Canonici del 1971. Atti del XVI Congresso Internazionale della Consociatio Internationalis Studio Iuris Canonici Promovendo, Roma 4–7 ottobre 2017*, red. J. Miñambres, Roma 2019.
- Galkowski T., *Dylematy wokół ustawy kanonicznej (II) – bonum commune czy communionis*, *Prawo Kanoniczne* 2015, t. 58, nr 4.
- Gherri P., *Canonistica. Codificazione e metodo*, Città del Vaticano 2007.
- Gregorio de F., *Lo studio del diritto canonico. Dalla ordinazione culturale alla codificazione autoritativa*, t. 1, Torino 2018.
- Incitti G., *Quale concordanca tra i Codici? Ancora su un progetto di „Lex Ecclesiae Fundamentalis”*, w: *La costante sollecitudine per la concordanza*, red. G. Incitti, Città del Vaticano 2018.
- Jan Paweł II, *Konstytucja Apostolska Sacrae Disciplinae Leges*, w: *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus. Kodeks Prawa Kanonicznego, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*, Poznań 1984.
- Kuttner S., *The Code of Canon Law in Historical Perspective*, *The Jurist* 1968, t. 28.
- Kodeks Pio-Benedyktyński między tradycją a rozwojem*, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017.
- Labanca L., *Note di storia delle fonti del diritto canonico: dai bullaria ai codici recenti (1983 e 1990)*, *Rivista Cammino Diritto* 2020, nr 4, <https://rivista.camminodiritto.it/articolo.asp?id=4903> [dostęp: 22.04.2022 r.].
- Minelli Ch., *Pio X e l'avvio del processo di codificazione*, *Stato, Chiese e Pluralismo Confessionale* 2013, nr 33, https://www.statoechiese.it/images/uploads/articoli_pdf/minelli.m_pio_x_2.pdf?pdf=pio-x-e-lavvio-del-processo-di-codificazione [dostęp: 22.04.2022 r.].
- Minelli Ch., *Rationabilitas e codificazione canonica. Alla ricerca di un linguaggio condiviso*, Torino 2015.
- Nacci M., *La codificazione piano-benedettina tra „peculiarità strutturali” e „cultura giuridica”*, *Prawo Kanoniczne* 2018, t. 61, nr 3.

- Non nova sed nove – Codex Iuris Canonici 1917 on the Hundredth Anniversary of its Promulgation*, red. K. Burczak, tłum. A. Szczypa, Lublin 2018.
- Sobański R., *Nauki podstawowe prawa kanonicznego*, t. 1. *Teoria prawa kanonicznego*, Warszawa 2001.
- Sobański R., *Nowa kodyfikacja jako zjawisko kościelne (Dyskusja przed promulgacją nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego)*, *Prawo Kanoniczne* 1983, t. 26, nr 1–2.
- Sobański R., *Szkoły kanonistyczne*, Warszawa 2009.
- Uruszczak W., *Kodeks prawa kanonicznego z 1917 r. na tle innych kodeksów prawa w Europie od końca XVIII do początku XX wieku*, w: *Kodeks Pio-Benedyktyński między tradycją a rozwojem*, red. Z. Janczewski, J. Dohnalik, I. Kilanowski, Warszawa 2017.
- Vermeersch A., Creusen J., *Epitome Iuris canonici cum commentariis*, Mechliniae 1949–1956.
- Vetulani A., *Codex iuris canonici*, w: *Dictionaire de droit canonique*, t. 3, red. R. Naz, Paris 1942.